

Key words: Hetman, Ivan Mazepa, Khadzhybei, the Northern part of Black Sea coast, Ukrainian Cossacks.

Тарас Чухлиб

**Иван Мазепа как полководец:
военные походы на Хаджибей Северное Причерноморье и Крым
в 1687 – 1699 гг.**

В статье рассматривается вопрос о сухопутных и морских походах казаков Украинского гетманата в Северное Причерноморье и Крым в 1684-1699, роль в организации и осуществлении этих походов гетмана Ивана Мазепы. Выяснено, что в русско-турецкой войне 1686-1700 гг., в которой были заинтересованы и соседние страны - Речь Посполитая, Австрийская империя и другие, казаки сыграли одну из ведущих ролей, а европейские монархи оценили Ивана Мазепу, как выдающегося полководца конца XVII века. в войне с Османской империей. Важность этих достижений становится особенно актуальной накануне Великой Северной войны 1700-1721 гг.

Ключевые слова: гетман Иван Мазепа, Хаджибей, Крым, Северное Причерноморье, казаки.

УДК 94(477) «1760-1780»

Тарас Гончарук

**БУДІВЛІ ОСМАНСЬКОГО ХАДЖИБЕЯ (ОДЕСИ) 1760 – 1780-х рр.:
за матеріалами опублікованих джерел та вітчизняної
історіографії**

Стаття присвячена висвітленню в опублікованих джерелах та історіографії XIX – початку XXI ст. будівель османського Хаджибея (Одеси) другої половини XVIII ст. Зокрема, подано інформацію про можливе розташування та розміри Хаджибейської фортеці. Узагальнено інформацію про споруди портової інфраструктури Хаджибея (маяк, пристань та ін.), казенні та приватні будівлі. Розглянуто долю окремих споруд під час російсько-турецьких війн 1768 - 1774 рр. та 1787 - 1791 рр., й під російської владою в кінці XVIII - першій половині XIX ст.

Ключеві слова: Хаджибей, Хаджибейська фортеця, будівлі османського Хаджибея.

В рік 600-річного ювілею Кочубієва-Хаджибея-Одеси зростає науковий та громадський інтерес до періодів минулого міста, що на жаль досі виходять за рамки його «офіційної» історії. Зокрема – періоду османського. Від першої половини XIX ст. вітчизняні історики та археографи наводили певні відомості про будівлі Хаджибея (Одеси) цієї доби. Проте відомості ці подекуди розпорошені і постає необхідність підсумувати доробок вітчизняних вчених на цій ниві за наявними на сьогодні матеріалами історіографії та опублікованих джерел.

Головною будівлею Хаджибея (Одеси) прийнято вважати фортецю на теперішньому Приморському бульварі. Слід згадати, що фортеця або у Кочубієві (Хаджибеї) згадується (як «замок в землі подільській») від 1431 р. ще під владою великого литовського князя,

потім – польських магнатів³⁰, а у середині XVII ст. – Османської імперії³¹. Притому сучасний дослідник А. Красножен вважає, що старий пізніше відремонтований литовський замок зберігався у Хаджибеї аж до 1789 р. (від 1765 до 1774 рр., як «ядро фортифікаційного ансамблю нової турецької фортеці»³²).

За відомостями плану складеного 1766 р. російським розвідником І. Ісленьєвим («План специально новостроенного на берегу Черного моря турецкого города Гаджибея») і знайденого радянським істориком С. Боровим, фортеця тоді займала досить значну територію від теперішнього Воронцовського палацу до пам'ятника А.Е. Рішельє. І. Ісленьєв називає її «ретраншемент старой соединенной к батарее»³³. Отже, частина її була старою (оскільки ремонт фортеці здійснювався від 1765 р. робітниками-волохами з місцевого вапняку, нові частини відрізнялися від старих кольором каміння принаймні кілька років). Про великий розмір укріплення свідчило й те, що значні сили Війська Запорозького, спустошивши околиці (1769 р.) та саме місто (1770 р.), його фортеці не здобули. У запорозькому «меморіалі» 1769 р. з цього приводу зазначалося: «Паланка ж [замка]... в которую некоторое число жителей убежало, что пушек в ней довольно, не доставанно»³⁴, а у «меморіалі» 1770 р. – «[от] сей крепости по ея весьма из камня оградой укрепления, не находя способу мелкими нашими пушками достать, отступили...»³⁵. Російські війська на 1774 р. оволоділи фортецею Хаджибея, а по завершенні війни знов повернули її під османську владу. Можна припустити, що під час цієї нетривалої російської окупації частина укріплень Хаджибея (вочевидь ті, що були прибудовані від 1765 р.) були зруйновані. Бо 1784 р. французький інженер на турецькій службі Лафїт-Клаве писав про Хаджибеї як «худой замок» (російський переклад) й за складеним ним планом фортеця була набагато меншою, ніж за планом Ісленьєва 1766 р. («По Исленьеву, крепость занимала площадь чуть более 8 га, по Лаффиту-Клаве, во много раз меньшую – только примерно, 660 кв. м.» – зазначав С. Боровий³⁶).

³⁰ Див.: Історія Хаджибея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах /за ред. Т.Г.Гончарука. – Одеса, 2000. – С. 9 – 13.

³¹ Евлія Челебі Книга подорожі. – Одеса, 1997. – С.25 – 26.

³² Красножен А.В. До питання про датування Хаджибейського замку // «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса». Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста. 28 – 29 травня 2015 року. – Одеса, 2015. – С. 75.

³³ Боровой С.Я. Хаджибей в 60-х гг. XVIII ст. (В свете новых материалов) // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т.2. – С. 132.

³⁴ Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса.1885. – С.30 – 32.

³⁵ Там само. – С.52 – 53.

³⁶ Боровой С. Вказана праця. – С. 133 – 134.

Г. Кастельно у праці 1827 р., базуючись на спогадах старожилів та учасників штурму 1789 р., позначив фортецю Хаджибея в центральній частині теперішнього Приморського бульвару³⁷. П. Морозов у праці 1830 р., посилаючись на Г. Кастельно, вважав, що вона була розташована на місці щойно тоді спорудженого поблизу пам'ятника А.Е. Рішельє будинку Присутніх місць («Замок, взятий де-Рибасом, займав место, на коем построен теперь дом Одесских присутственных мест». – писав він³⁸). З цієї думкою пізніше погоджувався і М. Мурзакевич³⁹. Таке розташування приблизно співпадає з тим, де показано цю фортецю на «чертеже» Хаджибеївської затоки складено приблизно у 1792 – 1793 рр. («Чертеж топографический и водо-описательный заливу Гаджибейскому при Черном море касающийся до образа укрепления пределов»), копія якого знаходиться в Музеї Одеського порту та плані штурму Хаджибея 14 вересня 1789 р. у книзі військового історика XIX ст. А. Петрова⁴⁰. Серед сучасних українських дослідників виникла досить гостра дискусія (в тому числі і в мережі Інтернет), щодо точного місця розташування фортеці Хаджибея. Через те, що вона ще не завершена й наразі не втілилися в ґрунтовні наукові публікації ми вважаємо передчасним тут її торкатися.

За деякими відомостями, навколо фортеці Хаджибея було викопано рів (так, згідно свідчення турецьких «язиків» від 26 серпня 1789 р.: «около Гаджибея сделан глубокий ров»⁴¹). Після штурму 14 вересня 1789 р. Г. Потьомкін наказав «замок, как нам не нужный, Гаджибейский разорить до основания, пушки же отвести в Очаков»⁴². У журналі армії від 3 жовтня 1789 р. зазначалося: «Генерал-поручик и кавалер Гудович рапортует, что по повелению главнокомандующего замок Гаджибейский разрушен посредством двух мин»⁴³ («Замок сей приказано было мне подорвать», – писав пізніше у записці про свою службу І. Гудович⁴⁴). 10 листопада 1789 р. Г. Потьомкін писав до Катерини II: «Замок Гаджибейский по

³⁷ Castelnau G. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle-Russie. – Т. 3 – Paris, 1827. – С. 8 – 9.

³⁸ Морозов П. Исторический взгляд на Одессу // Одесский альманах на 1831-й год. Изданный П. Морозовым и М. Розенбергом. – Одесса: Городская типография, 1831. – С. 12 – 13

³⁹ Мурзакевич Н.Н. Гаджибейский замок // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). 1867. – Т. 6. – С. 596.

⁴⁰ Петров А.Н. Вторая Турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1787 – 1791. – СПб., 1880. – Т.2. – С.76.

⁴¹ Сборник военно-исторических материалов. Вып.7. – СПб., 1894. – С.259.

⁴² Там само. – С. 293.

⁴³ Там само. – С. 346.

⁴⁴ Записка о службе генерал-фельдмаршала графа И.В. Гудовича им самим составленная // Русский вестник. – 1841. – Т.1. – С.637 – 638.

неудобности положения его и по неимению пристанища, где бы суда безопасно могли держаться, приказал я подорвать, что и исполнено, а затем буду я иметь счастье всеподданнейше представить о месте, избранном мною для укрепления, которое соорудится из самых тех камней, что остались в развалинах Гаджибейских»⁴⁵. Факт підриву фортеці Хаджибея зазначено ще у кількох опублікованих документах і достовірність його сумнівів не викликає. Справжні мотиви зруйнування фортеці та його масштабність невідомі, так само, як і те чи було збудовано з її каміння нове укріплення.

На плані І. Ісєньєва 1766 р. в районі теперішньої Митної площі та виїзду до Одеського порту позначено «пристань судов на сваях». Пристань ця пережила обидві російсько-турецькі війни другої половини XIX ст. Її позначено на вищезгаданому «чертеже» затоки. У жовтні 1792 р. старшина надісланий «следовать в Аджибей к осмотру удобного места» для складування провіанту Чорноморського козацького війська, «удобнейшего не сыскал, кроме [как] на пристани». У квітні 1793 р. цей «состоящий при Аджибее перевезенный из Черноморского войска экономический провиант всего муки 4 649 четвертей (у XVIII ст. одна четверть збіжжя дорівнювала 7 пудам 10 фунтам. – Т.Г.) в мешках, под кровлею сложенный» був проданий⁴⁶. Можна припустити, що провіант зберігався саме на пристані, це свідчить як про тривалість її існування, так і про значні розміри.

Згідно опублікованих документів, 1765 р. одночасно з ремонтом Хаджибеївської фортеці турки збудували неподалік неї маяк, або «фонарь» (як зазначалося в реляції російському посланнику в Стамбулі в лютому 1766 р.: «строящаяся с турецкой стороны... крепость, называемая Енидунья не иное что есть, как починка бывшего в том месте в древние времена небольшого замка с построением одной высокой башни на постановление фонаря для безопасности мореплавателей и входа судов в тамошний залив, да четырех или пяти магазинов для складывания хлеба и других съестных припасов в том краю собираемых и в Царьград привозимых»⁴⁷). Досить детальний опис Хаджибейського маяка міститься в журналі А. Лафіта-Клаве 1784 р., російський переклад якого опублікував сучасний дослідник І. Сапожников: «Маяк расположен приблизительно в 600-700 туазов от замка, на вершине мыса, образованном берегом у входа в бухту. Его квадратная башня

⁴⁵ Сборник военно-исторических материалов. – Вып.7. – С.371.

⁴⁶ Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – Т.3. – С.522, 594.

⁴⁷ Политическая переписка императрицы Екатерины II. Часть 4. 1766 – 1767 // Сборник Русского исторического общества. – СПб, 1889. – Т. 67. - С. 259 – 261.

высотой в 15 – 20 футов имеет зубчатый верх. Кроме того, к ней пристроена низкая стена в 7-8 футов, окружающая еще некоторое пространство перед маяком. Маяк содержится в довольно неплохом состоянии, но с тех пор как мы здесь, огонь в его застекленном фонаре не зажигали»⁴⁸. Маяк також залишилася від турків «у спадок» російській владі. Так «высокой фонарь Гаджибейский» згадується у рапортах М. Кутузова Г. Потьомкіну в серпні 1790 р.⁴⁹ Він показаний на згаданому «чертеже» затоки в районі теперішнього парку ім. Т. Шевченка. С. Боровой цитував з цього приводу працю Ф. Де-Волана 1792 р.: «на западной оконечности залива, в полутора верстах от развалин находится башня с фонарем, также построенная из тесанного камня». Прив'язуючи розташування турецького маяка до пізніших одеських споруд П. Морозов писав: «Там, где возвышается теперь Одесское Карантинное укрепление, стояла башня с маяком»⁵⁰ з чим погоджувався і К. Смольянінов (дослідник історичної географії Ф. Петрунь зазначав, що маяк «был построен на нын. Ланжероновском мысу..., что являлось вполне мотивированным, так как необходимо было обходить выдвигающуюся в море, как продолжение этого мыса отмель»).

Поблизу Карантинної балки на плані І. Ісленьєва показано досить значний за розмірами «гостинной двор», що обрисами нагадував чотирикутну фортецю. Сучасний історик О. Середа вказує на згадку «великого постоялого двора» Хаджибея в османських документах⁵¹. Під час вищезгаданого штурму форштадту Хаджибея 1770 р. запорожцями було «запершихся в каменной избе турок 14 чел. убито и 1 живьем взято»⁵². На це свідчення звернув увагу історик О. Маркевич («Впрочем [в Хаджибее] был по крайней мере один большой дом, как это видно из запорожского мемориала 1770 г.»⁵³), вважаючи, що мова йшла про будинок паші (про план І. Ісленьєва О. Маркевич не знав). Проте, вочевидь, «каменной избой» з «мемориала» 1770 р. був саме зручний для оборони «гостинной двор». Слід зазначити, що під час цього бою запорожці зазнали значних втрат («козаков вбито 10 чел. в том числе и атамана Звонецкого [курень] Шапарця, а ранено 27»),

⁴⁸ Сапожников И.В. Андре-Жозеф де Лафитт-Клаве в Хаджибее у 1784 році // «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса». – С. 124.

⁴⁹ Кутузов М.И. Сборник Документов и материалов под общей редакцией В.Д.Стырова и А.В.Сухомлина. – М., 1950. – Т.1. – С.102 – 103.

⁵⁰ Морозов П. Вказана праця. – С.

⁵¹ Середа О. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку // Чорноморська минувшина. – 2009. – Вип. 4. – С. 71.

⁵² Скальковский А. А. История Новой Сечи. – С.52 – 53.

⁵³ Маркевич А.И. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы // ЗООИД. – 1894. – Т. 17. – С. 36,

здобуваючи досить міцні будівлі форштадту Хаджибея (Згідно рапорту О. Прозоровського запорожці, коли «турки, вкинулись в крепкие форштадтные сего замка дома, и отстреливаясь оборонялись до последнего отчаяния; ...не взирая на производимую как из сего замка, так и из судов его гавани пушечную стрельбу, вошед в те дома приступом всех их порубали, а форштадт зажгли»⁵⁴). Невідомо чи зберігся гостинний двір після війни 1768 – 1774 рр., але в першому рапорті І. Гудовича про штурм Хаджибея від 14 вересня 1789 р. згадане здобуте «близ укрепления Гаджибейского селение именуемое Хан»⁵⁵, а Ханом іноді називали саме гостинні двори.

Важливою для торгівлі зерном була наявність в Хаджибеї складів, які тоді росіяни називали «магазинами». На плані І. Ісленьєва в районі Карантинної балки були показані будівлі «с припасами». Склади існували в місті і по завершенні війни 1768 – 1774 рр., оскільки зерновий експорт Хаджибея продовжувався (наприклад, у жовтні 1787 р. командир російської плавучої батареї А. Верьовкін: «увидел под гаджибейским берегом до 15-ти судов купеческих»). Щоб припинити постачання продовольства з Хаджибея до обложеного Очакова 1788 р. донські та чорноморські козаки кілька разів здійснювали напади на вказані склади. Найбільший мав місце 7 листопада 1788 р., коли чорноморських козаків «конница их с кошевым атаманом полковником Чепегаю была под Гаджибеем и истребила у самой сей крепости магазины, на берегу построенные, в которых до несколько было тысяч четвертей муки, пшена и овса»⁵⁶ (з цього приводу Г. Потьомкін писав до Катерини II: «...Их [чорноморцев] кошевой Чепега в Кочабее зажег магазейн большой: следует орден военный и ему, ибо он под пушками крепостными то все сделал...»⁵⁷). Внаслідок цього, в цитованому свідченні турецьких «язиків» 26 серпня 1789 р. зазначалося, що в Хаджибеї «хлеба малое количество лежит в жилье, потому что магазейны прошлого года выжжены».

На плані І. Ісленьєва показані також «дом нынешнего командира над городом» та «дом бея янычарского». Свідчення одеських старожилів щодо розташування будинку паши Хаджибея різнилися. К. Смольянінов вважав, що цей будинок був у самій фортеці («по средине ея возвышался пашинский дом, не более шести сажень в длину и четырех в ширину. В стороне от дома,

⁵⁴ Журнал военных действий армий Ея Императорского Величества 1770 года. – СПб., Бг. – С.179 – 180.

⁵⁵ Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. Т.1. – СПб., 1896. – С. 36.

⁵⁶ Сборник военно-исторических материалов. – Вып.7. – С.76 – 77.

⁵⁷ Екатерина II и Г.А. Потемкин: Личная переписка. 1769-1791 гг. (Составитель В.С.Лопатин). – М.,1997. – С.326.

устроена була глибока мина, для хранения пороху»⁵⁸). Цей будинок, притому зі садом та лазнею, згадано у поемі невідомого автора – одеського старожила 1829 р. «Хаджибей» («стоял здесь бея старый дом, с обширной банею и садом»⁵⁹). Доля цього будинку після російського завоювання невідома, але газета «Одесский вестник» 1841 р. між іншим зазначала: «в одном из Одесских зданий сохранилось еще несколько плит и столбов из мрамора, с надписями из Корана, принадлежавших, как говорят, к жилищу последнего Хаджибейского паши»⁶⁰.

Окрім того на плані І. Ісленьєва показано низку інших посуд. С. Боровой з цього приводу писав: «Очень ценны не встречающиеся ни в каких других источниках обозначения месторасположения некоторых строений. Как-то: «особливых казенных лавок для приезжих купцов», гостиного двора, мечети, «места, куда собираются старшины в торговые дни» и т. п. отмечены казармы для янычар, а также для «христиан-волохов»⁶¹. Мечеть Хаджибея показна на плані в десь в районі теперішнього Ланжеронівського узвозу. Вона, за повідомленням О. Середи, фігурує в османських документах, а також у згаданій поемі «Хаджибей»⁶². «Хлебопекарня казенная» на плані І. Ісленьєва показана поблизу пристані під горою. Притому схожа в плані довга будівля приблизно на тому ж місці показана і на вищезазначеному «чертеже» затоки. Отже, будівля вочевидь залишилася, але напевно вже використовувалася з іншою метою. Показані на плані І. Ісленьєва і військові склади («магазин по примечанию с воинским снарядам»)⁶³. Серед казенних будівель Хаджибея О. Середа також згадує «лазні, що будується на пристані Хаджибей» та «управління поштовими відділеннями»⁶⁴. К. Смолянінов згадує також розташування цвинтаря Хаджибея («На месте нынешнего дома г. Прокопеуса, на Екатерининской улице, находилось мусульманское кладбище»)⁶⁵.

Внизу міста біля пристані (в районі теперішньої Митної площі) на плані І. Ісленьєва показано «Колодез». Показово, що практично на тому ж місці, позначено криницю і на «чертеже» Хаджибейської затоки та плані Хаджибея з праці Г. Кастельно⁶⁶. Більш того ця

⁵⁸ Смолянинов К. Вказана праця. – С. 13.

⁵⁹ Хаджибей. Стихотворная повесть (написанная в 1829 году). – Одесса, 1838. – С. 16.

⁶⁰ Хаджибейская баня // Одесский вестник. – 1841. – 15 февраля.

⁶¹ Боровой С. Вказана праця. – С. 134.

⁶² Хаджибей. – С. 7.

⁶³ Боровой С. Вказана праця. – С. 132.

⁶⁴ Середа О. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку // Чорноморська минувшина. – 2009. – Вип. 4. – С. 71.

⁶⁵ Смолянинов К. История Одессы. – Одесса, 1853. – С.14.

⁶⁶ Castelnau G. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle-Russie. – T. 3 – Paris, 1827. – С. 8 – 9.

криниця залишилася у спадок російській владі й присутня на гравюрах Одеси 1820-х – 1830-х рр. А. Мейер у праці «Повествовательное земли мерное и естественное описание Очаковской земли» видання 1794 р. серед десяти «колодезей» краю, які «почитаются изящнейшими», першим назвав «Гаджибейский». Згідно вищезгаданого «журналу» А. Лафіта-Клаве 1784 р. криниця Хаджибея була з досить поганою водою, через що османська влада планувала влаштувати ще одну, але вже викопану нову криницю з доброю водою на пагорбі в Хаджибеї місцеві татари закопали, не бажаючи посилення турецької військової присутності в місті (що була неможливою без додаткових джерел води)⁶⁷. Однак, не зважаючи на цю невдачу з покращенням водопостачання, на момент переходу Хаджибея під російську владу в місті було вже кілька криниць. В. Каховський в рапорті 5 травня 1792 р. писав: «Вода в колодцах пресная и хорошая. Из вершины одной долины можно провести фонтан до полувозвышения, на коем полагается быть городу» (отже йдеться про джерело у верхів'ях, а не внизу балки, де була позначена І. Ісленьєвим 1766 р. криниця⁶⁸). А. Мейер згадував «изящные колодези» приморські, серед яких «Оника пониже Гаджибея»⁶⁹. Також три криниці позначені на «чертеже» затоки в районі теперішньої Жевахової гори.

Автор XIX ст. І. Федоров з посиланням старожилів наводив відомості про інші об'єкти Хаджибея (наприклад, що там «была громадная каменоломня, оставшаяся от постройки крепости; туда сбрасывали тела преступников»⁷⁰), проте достовірність цих свідчень ставилася під сумнів.

Окрім казенних, в Хаджибеї було чимало приватних будівель. Притому на «чертеже» затоки залишки будинків міста показані не лише в районі Карантинної балки з боку балки Військової (як це було на плані І. Ісленьєва 1766 р.), а й на усьому просторі між балками та на протилежних від теперішнього Приморського бульвару їхніх схилах, тобто – і в районі теперішніх вулиць Канатної та Гоголя. Отже, попри руйнації війни 1768 – 1774 рр. кількість приватних будівель в Хаджибеї на початок наступної російсько-турецької 1787 – 1791 рр., вочевидь, зросла. Загальна кількість позначених на російському «чертеже» затоки будівель (або їхніх залишків) Хаджибея перевищувала 70.

⁶⁷ Сапожников І.В. Вказана праця. – С. 125.

⁶⁸ Скальковский А. А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790-1840 годах // ЗООИД. – 1844. – Т.1 – С. 261.

⁶⁹ Дививсь: Історія Хаджибея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах /за ред. Т.Г.Гончарука. – Одеса, 2000. – С. 284.

⁷⁰ Федоров И. Столетие Одессы. – Одесса, 1994. – С. 10 – 11.

Чимало мешканців міста встигли його залишити до штурму 1789 р. Як зазначав історик XIX ст. В. Яковлев: «В старых делах комендантского правления, случайно уцелевших от уничтожения имеется семнадцать прошений поданных де-Рибасу в 1795 г. от лиц четырнадцати с греческими и три с восточными фамилиями, в которых просители заявляют свои права на разоренные во время штурма крепости и оставленные ими дома в Хаджибее. Большинство этих лиц находилось в Константинополе и прошения их присланы чрез русское посольство...»⁷¹. Чимало споруд османського Хаджибея були пізніше зруйновані, а їхнє каміння використовувалося російською владою («От развалин бывших тут строений, камня много. Оного будет достаточно на построение при первом случае домов для ожидаемых к обитанию в сем месте». – писав 5 травня 1792 р. В. Каховський⁷²). Проте деякі приватні будівлі вціліли, зокрема, кав'ярня грека С. Аспоріді. К. Смольянінов писав: «кофейня, существовавшая на углу нынешней Ришельевской улицы, в дворе дома принадлежащего теперь г. Рено. Неподалеку от нея росло грушевое дерево, в недавнее время еще напоминавшее нашим старожилам, о знакомой им кофейне»⁷³. 1815 р. С. Аспоріді згадував, як через деякий час після штурму 1789 р. «зачал свою отеческую торговлю в своем пограбленном кофене». Коли 1794 р. в Хаджибей розпочали роздачу місць під забудову, за даними В. Яковлева, місце, де була кав'ярня С. Аспоріді передали іншому греку П. Кутеску, який швидко перепродав його капітану Нестерову⁷⁴. Проте С. Аспоріді вдалося відстояти своє права на будівлі й вони простояли в місті до 1820-х рр. Останньою спорудою, що збереглася від османського Хаджибея, вочевидь, була лазня. 1841 р. дописувач «Одесского вестника» повідомив: «В минувшем году разрушен здесь едва ли не последний остаток Оттоманского гнезда, того Хаджибея, из развалин которого выросла наша Одесса. Я говорю о Хаджибейской бане, еще недавно выказывавшей смиренный купол свой на углу Екатериненской и Полицейской улиц» й подав коротку історію та опис цієї споруди⁷⁵.

Отже, опубліковані джерела та праці вітчизняних істориків XIX – початку XXI ст. надають інформацію про цілу низку будівель та споруд османського Хаджибея (Одеси) останнього періоду його історії. Відомості про них можуть слугувати як для популяризації

⁷¹ Яковлев В.А. К истории заселения Хаджибея (1789 – 1795 гг.). – Одесса, 1889. – С. 22.

⁷² Скальковский А. А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 – 1840 годах // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т.1 – С. 261.

⁷³ Смольянинов К. Вказана праця. – С. 14.

⁷⁴ Яковлев В. Вказана праця. – С. 20 – 21, 55 – 56.

⁷⁵ Див.: Гончарук Т. Стаття в «Одесском вестнике» 1841 р. про зруйнування «хаджибейської лазні» в Одесі // Юго-запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Вып 6. – Одеса: Оптимум, 2008. – С. 44 –49.

цього періоду історії Одеси (в тому числі для підготовки екскурсій), так і подальших досліджень зі залученням архівних джерел та матеріалів іноземної (передусім турецької) історіографії.

Taras Goncharuk

***The buildings of Ottoman Khadzhybei (Odesa) in 1760-1780:
based on materials of published sources and nativ historiography***

The information about buildings of Ottoman Khadzhybei in XVIII-th century is examined in the article. To found out this intelligence author used the miscellanies of sources which were published princilally in XIX - the beginning of XX-th centuries and also the brief from Ukrainian historiography in the XIX-th - the beginning of XXI-th centuries. The works of H. Kastelno, A. Skalkovskiy, V. Yakovlev, M. Murzakevych, K. Smolianinov, S. Borovyi, O. Sereda, A. Krasnozhon and other scientists were involved for research. The main attention among the construction of Ottoman Khadzhybei is paid to the fortress including the problems of its location and sizes. The materials about Khadzhybei lighthouse and wharf were also studied. It was noticed that the both of these two structures left in town even after the camming of Khadzhybei into the passesion of Russian Empire. The disposal of wells, the Pasha's house, the Mosque, the bakery and others of official buildings also was ascertained in exploration. The fate of particular constraction in Khadz hybei during the Russo-Turkish wars of 1768-1774 and of 1787-1791 was traced. The information about private architectures in Khadzhybei on example of the Simon Asporidi' Coffeehouse which was situated in Odesa till the first quarter of XIX-th century was given apart in this adumbration. It was found out that the last construction of Ottoman Khadzhybei which was saved in Odesa was the turkish bath-house ruined in 1840.

Key words: Khadzhybei, the Khadzhybei fortress, the buildings of Ottoman Khadzhybei.

Тарас Гончарук

***Сооружения османского Хаджибея (Одессы) 1760 – 1780-х гг.:
по материалам опубликованных источников и отечественной
историографии***

Статья рассматривает освещению в опубликованных источниках и историографии XIX - начала XXI в. строений османского Хаджибея (Одессы) второй половины XVIII в. В частности, подана информация о возможном расположении и размерах Хаджибейской крепости. Также обобщена информация о сооружениях портовой инфраструктуры Хаджибея (маяк, пристань и др.), казенных и частных зданиях. Рассмотрена судьба отдельных сооружений во время русско-турецких войн 1768 - 1774 гг. и 1787 - 1791 гг. и под российской властью в конце XVIII - первой половине XIX в.

Ключевые слова: Хаджибей, Хаджибейская крепость, сооружения османского Хаджибея.